

A következő három tanulmány a *Filozófiai és Történettudományok Osztályának* „A magyar társadalom filozófiai kultúrája. A filozófia a Magyar Tudományos Akadémián” című, 2000. november 13-án rendezett tudományos ülésén elhangzott előadás alapján készült. Percz László írása, szorosabban kapcsolódva a rendezvény témájához, összefoglaló vázlatot nyújt a filozófiai tudományosságnak az Akadémia történetében játszott szerepéről, Palló Gábor tanulmánya a magyar tudományfilozófiai hagyomány jelentős teljesítményeit veszi számba, végül pedig Lendvai L. Ferenc esszéje a hazai kultúrfilozófusok gondolatait helyezi politikai keretbe.

Percz László

Fejlődés, kérdőjelekkel

A filozófiai tudományosság és az Akadémia, 1825–1944

Madártávlatból tekintve az alapítástól a második világháború végéig terjedő időszakra, az akadémiai filozófiai tudományosság történetében három szakasz fedhető fel: a kezdetektől a 19. század végéig, a századfordulóig ívelő, majd innen az új század második évtizedének végéig terjedő, illetve a két háború közötti korszak. Az első kettő meghatározó tendenciái egyértelmű hasonlóságot mutatnak: előbb mindkettőben határozott nyelvi és intézményi fejlődés tapasztalható, a tartalmi teljesítményeket tekintve azonban utóbb egyik sem váltja be a kezdeti ígéretek – a jelentős filozófiai munkásságok nem születnek meg, illetve nem jutnak el akadémiai szintre. A harmadik korszakban a hivatalos tudományosságot és a szellemi életet kezdetben élesen elválasztó szakadék fokozatosan csökken ugyan, a korszak első felének meghatározó gondolkodójához köthető jelentős teljesítményt viszont később nem követ hasonlóan számottevő munkásság.

Az indulás korszakában: 1825-től 1880–1900-ig

Az 1825-ben alapított Magyar Tudományos Akadémia a „kultúrnemzeti” nemzetteremtés intézményeként jön létre: a megszülető új nemzet nyelvének és kultúrájának megteremtésében kell szerepet vállalnia. Feladata, ismeretesen, a tudományok és az irodalom nemzeti nyelven történő művelésének elősegítése. Az alapítók, a romantika nemzeti ébredési mozgalmának képviselői tökéletesen tisztában vannak a bölcelet nemzeti kultúrát-szervező szerepével, az intézmény létrehozása során kiemelkedő jelentőséget tulajdonítanak tehát a filozófiai tudományoknak. A megszervezett hat tudományos osztály sorában a filozófiai ennek megfelelően a második, mindjárt a nyelvtudományi osztály után következik. A tudós társaság történetének első évtizedeiben valóban számos kísérlet segíti a hazai filozófiai tudományosság kibontakozását. Az egyes tudománysszakok terminológiájának összegyűjtésére és egységesítésére irányuló akadémiai fölhívás nyomán, 1834-ben születik meg az egyik legelső magyar nyelvű bölceleti szótár, a *Philosophiai Műszótár*. Noha alapos munkával összegyűjtött anyaga a teljesség igényével közli az egyes szakterminusok különféle magyar fordításait, használatukra nézve nem fogalmaz meg javaslatokat, így csak csekély mértékben képes csökkenteni a korszakban uralkodó szaknyelvi zűrzavart. Az 1831-ben közzétett akadémiai pályakérdés – „Tudományos művelődésünk története időszakonként mit terjeszt elénkbe a filozófia állapotja iránt; és tekintvén a filozófiát, miben, s mi okra vagyunk hátrább némely nemzeteknél?” – a magyar filozófia önreflexióját segíti elő. A pályakérdésre adott válaszok először vetnek számot átfogóan a magyar filozófia múltjával és jelenével. Az akadémia rendezvényei és kiadványai hasonlóképpen jelentős szerepet játszanak a filozófiatudomány meghonosításában: rendezvényei sorában gyakoriak a bölceleti viták, kiadványaiban gyakran szerepelnek bölceleti írások.

Az intézményteremtés szándéka azonban nem eredményez azonnal fegyelemre méltó teljesítményeket: a nyelvi és infrastrukturális fejlődés nem jár tehát együtt komoly tartalmi fejlődéssel. A jelentős teljesítmények megszületését előbb, a reformkorban a romantika, utóbb, a neoabszolutizmus és a kiegyezés idején a pozitívizmus irányzata akadályozza. A romantika a nemzetépítés programjának bővületében lelkes és tudománytalan kísérleteket eredményez, a pozitívizmus az antimetafizika programjának jegyében a filozófia létjogosultságát vonja kétségbe.

A romantika nemzetépítő lendülete tehát, egyrészt, nem csupán a hazai filozófiai tudományosság nyelvi és intézményi fejlesztését tűzi célul: a sajátosan nemzeti jellegű, *par excellence* „magyar filozófia” megteremtését is követelménnyé emeli. A romantikus meggyőződés szerint van sajátosan magyar néplélek és nemzeti szellem, következésképp lennie kell tehát ezekkel adekvát, sajátosan magyar nemzeti filozófiának is. Az ez irányú kísérletek közül az „egyezményes iskoláé” válik a legismertebbé. A földbirtokos *Hetényi János* és a nyugalmazott katonatiszt *Szontagh Gusztáv* – mindketten a hazai tudományosság preszcientikus korszakának a legkülönfélébb területeken jelentkező alakjai – által alapított iskola, a maga „egyezményi harmonizstikájával”, sajátos „nemzeti filozófiát” akar teremteni. Eklektikus forrásokból származó, javarészt a német katedrafilozófia recepciójával szol-

gáló, alacsony színvonalú bölcselete az 1830-as évek végétől az 1850-es évek végéig hivatalos akadémiai irányzatnak számít. A pozitivizmus antimetafizikai programja, másrészt, a hegeli rendszer összeomlásával alakul ki. Az átfogó filozófiai világmagyarázat lehetetlenségét hirdető, s a filozófia feladatát csupán a szaktudományok eredményeinek összegzésében látó program voltaképp megkérdőjelezi a filozófia létjogosultságát. A kiépülő akadémiai intézményrendszerben a század második felében tevékenykedő filozófusok így védekező szerepbe kényszerülnek: a pozitivistá-szcientista korhangulattal szemben a bölcseleti tevékenység igazolását kell fölvállalniuk. A korszak filozófiai tudományosságának meghatározó szereplői, figyelemre méltó módon, a hazai filozófiatörténeti hagyomány második-harmadvonalában szerénykedő piarista paptanárok. Előbb a kései hegelianus *Horváth Cyrill*, a rész és az egész kiegyenlítésén munkálkodó sajátos filozófiai irány, a „konkretizmus” állítólagos megalapítója, a különféle filozófiai irányok pusztja ismertetésre szorítókozó bemutatásának fáradhatatlan munkása. Utóbb a pozitivistá *Pauer Imre*, a wundtianus lélektan és a vulgárdeterminista etika szerény képességű gondolkodója, a pusztja nyersfordításnak ható munkáival plágiumvitába keveredő szerző.

Az akadémiai filozófiai teljesítmények szerény voltát hangsúlyosan húzza alá, ha a korszak meghatározó teoretikusainak teljesítményeivel vetjük össze őket. A század legjelentősebb gondolkodói, a magyar gondolkodástörténeti-filozófiatörténeti kánon klasszikusai, legyenek bár az Akadémia tagjai, nem számítanak az akadémiai filozófiai tudományosság meghatározó szereplőinek. A kor színvonalán álló hegelianizmust képviselő *Erdélyi János* egy vidéki főiskola elfeledett tanáraként hal meg, a liberalizmus nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedő önreflexióját megfogalmazó *Eötvös József* a politika nyeli el.

A megújulás szakaszában: 1880–1900 és 1919 között

A változások egy új filozófusgeneráció, a század közepén született és egyetemi tanulmányait német/nyugati egyetemeken végzett gondolkodói csoport indulásával kezdődnek meg. Ez a kör hazatérve immár nem csupán a pozitivizmust hozza magával: a korszak megerősödő történeti szemléletét és kibontakozó neokantianus irányzatának befolyását is. A filozófia legitímáció-kényszerének fokozatos enyhülésével, majd megszűnésével újabb lendületet vehet az intézményteremtés. A folyamatban több gondolkodó is fontos szerepet játszik, közülük azonban itt csupán egyetlenre – a legjelentősebbre – utalhatunk: *Alexander Bernátra*.

Alexander, kétszemeszternyi hazai tanulmányok után, nem kevesebb, mint hat esztendő tölthet nyugaton, német, francia és angol egyetemeken látogatva. Ahogy minden nemzedéktársára, indulásakor órá is két irány hat a legerősebben: a pozitivizmus és a neokantianizmus. Ahogy azonban nemzedéktársai közül csupán kevesen, ő mindvégig megőrzi mindkét irány erős befolyását. A filozófia tudásszintetizáló feladatának pozitivistá meggyőződése és transzcendentális természetének (neo)kantianus fölfogása: mindkettő olyasmí, ami egész pályafutását végigkíséri. Rendkívül termékeny szerző lévén, hatalmas életművet alkot: filozófiai-filozófiatörténeti, esztétikai-

irodalomtörténeti, pszichológiai munkák sorát írja és jelenteti meg. Eklektikus-impreszionisztikus bölcselete mindazonáltal nem igazán eredeti és nem igazán mély: akár kortársai-tanítványai között is akadnak nála eredetibb és mélyebb szereplők. Hatása azonban számottevően jelentősebb, mint teljesítménye. Elsősorban is nem originális gondolkodónak tekinti önmagát: közvetítőnek és tanárnak, aki az európai filozófiai kultúra értékeivel ismereti meg a közönséget; aki a filozófiatörténeti kánon klasszikusainak rendszereit tárja olvasói elé. Munkásságának súlypontja, lehet mondani, nem is sajátképpen filozófiai-tudományos tevékenységére esik: legalább annyira a tanári, publicisztikai, fordítói és szerkesztői munkájára.

Akadémiai tevékenységének középpontjában ifjúkori barátjával és hűséges szellemi társával, *Bánóczy Józseffel* együtt szerkesztett híres könyvsorozata, a *Filozófiai Írók Tára* áll. A nehezen túlértékelhető hatást gyakorló vállalkozás négy évtizedet ível át: 1881-ben indul el és 1919-ben ér véget. Összesen huszonkilenc mű jelenik meg a keretében: Platontól Arisztotelészen, Brunón, Descartes-on, Pascalon, Spinozán, Hume-on, Diderot-n és Kanton keresztül Schopenhauerig a filozófiatörténet megannyi klasszikusa. A magánvállalkozásban elkezdett, de az Akadémia erkölcsi-anyagi támogatását élvező sorozattal Alexander kettős célt tűz maga elé: a magyar filozófiai terminológia megszilárdítását, illetve a hazai filozófiai élet kibontakoztatását. Munkájának jelentőségét mutatja, hogy a vállalkozás lényegében mindkettőhöz alapvetően járul hozzá. A fordításkötetek tehát, egyfelől, kiemelkedő szerepet játszanak a filozófia magyar nyelvének megszilárdításában és modernizálásában. Az itt megjelent fordítások szüntetik meg a bölcseleti műnyelv anarchikus-zűrzavaros jellegét, s alakítják ki a filozófiai terminológia lényegében máig érvényes kánonjait. A sorozat, másfelől, meghatározó erővel segíti elő – az alkotók és befogadók, a műveket alkotó filozófiai elit és a művek iránt érdeklődő közönség kölcsönös kapcsolatára épülő – filozófiai élet kibontakozását. Kiadása során szerkesztője tudatosan váltogatja a populárisabb és ezoterikusabb műveket, a régebbi és újabb klasszikusokat, ügyesen megteremtve és kielégítve a filozófia szükségletét.

A nyelvi-intézményes fejlődés nyomán megszülető teljesítmények mindazonáltal csak megkésve vagy egyáltalán nem jutnak el az intézményes-akadémiai tudományosság szintjére. A századelőn ugyanis a filozófia a termékeny erjedés állapotába jut: a pozitívizmus – az európai hatástörténethez képest nálunk jelentősen tovább érvényesülő – hegemoniájának megszűntével a hazai bölcseletben egyszerre jelenik meg az antipozitivistá „új idealizmus” legkülönfélébb áramlatainak hatása. Az új idealista korérzékelés meghonosításában meghatározó szerepet játszik két csoportosulás: a kolozsvári Böhm-kör a századelőn, illetve a budapesti Lukács-kör a tizes években. A két csoportosulás központi személyisége persze korántsem azonos nagyságrendű gondolkodó: *Böhm Károly* tisztos katedrafilozófus és szolid kései rendszeralkotó, *Lukács György* a magyar filozófiatörténeti kánon kiemelkedően legjelentősebb alakja és az európai kánon talán egyetlen magyar személyisége. A magyar filozófia század eleji megújulásában mindenesetre mindkettejük hatása érezhető: Böhmnek és tanítványainak a badeni neokantiánus iskola eredményeivel rokon értékfilozófiája, illetve Lukácsnak és követőinek – előbb *A Szellem* szerzőinek, utóbb a Vasárnapi Kör tagjainak – részben kantianus, részben életfilozófiai fogalmi keretbe foglalt etikai

idealizmusa. Figyelemre méltó azonban, hogy akadémiai filozófiával mindketten distanciált-ellenséges viszonyban állnak. Böhm az Akadémiával keletkezett konfliktusa nyomán mond le az első magyar filozófiai folyóirat szerkesztői tisztjéről, érdemeihez képest kétségtelenül kései taggá választása miatt egyébként is mindvégig sértett-érzékeny ember marad, Lukács pedig egyenesen a hivatalos-egyetemi-akadémiai tudományosság ellenében, a századelő „ellenkultúrájának” jegyében alkotja meg újmetafizikai bölcseletét.

A két háború közötti évtizedekben: 1920–1944

A két háború közötti korszakban szempontunkból meglehetősen élesen elkülönül két alszakasz: a húszas évek és a harmincas évek időszaka.

A húszas években mély szakadék tátong a hivatalos-akadémiai tudomány és a szellemi élet között, a hivatalos-akadémiai tudomány azonban föl tud mutatni legalább egy jelentékeny személyiséget. A szakadékot természetesen az eszmetörténetben is éles cezúrát hozó ellenforradalmi „kulturális rekonstrukció” idézi elő. Ennek következtében ideológiailag a marxizmustól a polgári radikalizmuson át egészen a liberalizmusig terjedő eszmei mező nemkívánatossá válik, a tudományos életben egész tudományágak üldözése kezdődik meg, személyileg pedig a kommün kommunista politikusaitól a forradalmak idején bármilyen szerepet vállalt polgári tudósokig sokan külső vagy belső emigrációba kényszerülnek. A hivatalos tudományosság és az eleven szellemi élet között megszűnik az átjárás, a határok szigorúan lezáródnak. A szaktudományok önmagukba zárkoznak, képviselőik nemigen vesznek részt a szélesebb közvéleményt is foglalkoztató szellemi-ideológiai vitákban: a szellemi élet döntő színterévé – még határozottabban, mint a századelőn – az irodalmi élet válik. A filozófiatudomány pedig még a társadalomtudományok közül is a legkevésbé jut szóhoz a szellemi életben: a közelmúlt kataklizmáinak reflektálásában, figyelemre méltó módon, nem a filozófia, hanem – *Szekfü Gyula* nagyesszéjével – a történettudomány, illetve – *Horváth János* publicisztikus vitáirátával – az irodalomtörténet vállal szerepet. A magába zárkozó filozófiatudomány ugyanakkor még a magáénak mondhat legalább egyetlen kiemelkedő gondolkodót: *Pauler Ákost*. Ő, a korszak első fele hivatalos filozófiájának legerőteljesebb alakja, noha mélységesen konzervatív személyiségként meggyőződéses híve a jobboldali ellenforradalomnak, semmiképpen sem valamiféle kurzusideológus. Rendkívüli tekintélyét valóban nagyszabású teljesítményével vívja ki. Pozitivistaként indul, majd a neokantianizmuson keresztül a tiszta logika platonizmusához jut el, hogy végül az abszolútum vallásos fölfogásához érkezen meg. Nagyszabású rendszerével, kevésbé originális, ám hideg tökéletességet árasztó műveivel roppant hatást gyakorol: a korszak akadémiai tudományosságának kiemelkedő szereplőjeként az egyetemes magyar filozófiatörténeti kánon jelentős alakjává emelkedik.

A harmincas évektől a hivatalos-akadémiai tudományosság és az eleven szellemi élet közötti szakadék csökken ugyan, a hivatalos-akadémiai tudományosság azonban immár nem dicsekedhet hasonlóan jelentős személyiséggel. A harmincas évektől meginduló változásoknak, a szakadék csökke-

nésének számos oka van. A hivatalos kurzusideológia kifulladás, a válsághangulat pluralizálja a szellemi életet, a szintéren megjelennek az új, világnézetiileg liberálisabb nemzedék képviselői, beérnek a vidéki egyetemek egy évtizeddel korábban megkezdett törekvései. A megélnékülés a hivatalos filozófiatudomány falain belül is érezhetővé válik – noha elsősorban inkább az egyetemi-társasági filozófiában, s csak kisebb mértékben az akadémiai bölcséletben. A folyamat mély elkötelezettje és kiemelkedő szervezője az új nemzedék legjelentősebb alakja, a pedagógus-kultúrfilozófus *Prohászka Lajos*. Bár viszonylag fiatalon taggá választják, tevékenységének elsődleges terepe nem az Akadémia, hanem az egyetemi és a társasági filozófiai élet. Az akadémiai tudományosság meghatározó szereplői ellenben az élettelen katedrafilozófia hagyományait erősítik meg. Pauler halála, 1933 után ketten válnak a hivatalos filozófiatudomány reprezentatív személyiségévé: előbb *Kornis Gyula*, utóbb *Brandenstein Béla*. Kornis nem csupán filozófus, ettől elválaszthatatlanul kultúrpolitikus is: államtitkár, országgyűlési képviselő, házelnök. Rendkívül kiterjedt munkássága – a pszichológiától a történettudományig ívelő tudományos, illetve kultúrfilozófiai irányultságú bölcséleti műveinek sorozata – a német szellemtudományos irodalomban való nagyfokú jártasságról, ám szerfelett csekély eredetiségről tanúskodik. Brandenstein teljesítménye hasonlóképp alapvetően kompilatív jellegű. Igen fiatalon fontos pozíciókat betöltő és nemzetközi karriert befutó személyiség, akinek azonban terjengős-túlirt, szövevényes-bonyolult szerkezetű és zavaros-homályos gondolatmeneteket görgető művei eklektikus filozófiai álláspontot mutatnak. Sem Kornis, sem Brandenstein nem lesznek képesek rá, hogy oldják a korszak hivatalos akadémiai filozófiájának elszigeteltségét és élettelenségét.

Történetének első ötnegyed évszázadában az Akadémia tehát számottevően járul hozzá a magyar filozófiatudomány intézményesüléséhez: mind nyelvi, mind pedig infrastrukturális fejlődéséhez. Hogy a filozófia a magyar kultúra egészében mégis hagyományosan csekély szerepet játszik és jelentéktelen súlyt képvisel, azért komoly felelősséget visel a korszak akadémiai filozófiai tudományossága is.

IRODALOM:

- Hanák, Tibor*: Geschichte der Philosophie in Ungarn. Ein Grundriss, München: Dr. Rudolf Trofenik Verlag, 1990.
- Hell Judit-Lendvai L. Ferenc-Percz László*: Magyar filozófia a XX. században. Első rész, Budapest: Áron Kiadó, 2000.
- Kornis Gyula*: Magyar filozófusok, Budapest: Franklin-Társulat, 1944.
- Mészáros András*: A filozófia Magyarországon. A kezdetektől a 19. század végéig, Pozsony: Kalligram Kiadó, 2000.
- Pach Zsigmond Pál* (főszerk.): A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada. 1825–1975, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975.
- Steindler, Larry*: Ungarische Philosophie im Spiegel ihrer Geschichtsschreibung, Freiburg/München: Verlag Karl Alber, 1988.